

Ніна ДАНИЛЮК

Луцьк, Волинський національний університет імені Лесі Українки

УДК 811.161.2'373.6:398.8(=161.2)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2025.77.14003>

МОВНИЙ ОБРАЗ ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНОПІСЕННИХ ТЕКСТАХ

Резюме: У статті розглянуто засоби вираження мовного образу *землі* в текстах українських народних пісень, звернуто увагу на його багатоплановість в лінгвістичній просторово-часовій парадигмі. Виділено кілька рівнів мовного образу в контексті української національно-мовної та фольклорної картин світу: 1) міфологічний (*земля* – «першоеlement Всесвіту», пов'язаний із універсальною вертикаллю світобудови – *світовим деревом*); 2) сакрально-поетичний (*земля* – жіноча сутність, «та, що дає життя»; *земля* – «межа між цим і тим світом», «магічна сила», «оберіг»); 3) власне епічний (*земля* (*край, країна*) – *своя, рідна* («місце проживання батьків, роду») – *чужа* («далека», «ворожа»); 4) фольклорно-символічний (*земля-мати, земля-Україна, Україна-мати*). Зауважено, що в наш час, коли триває російська агресія на українській землі, цей мовний образ набуває особливого змісту, асоціюється з Волею, Незалежністю, Перемогою.

Ключові слова: мовний образ, народнопісенний текст, слово-образ, просторово-часова парадигма.

LINGUISTIC IMAGE OF THE EARTH IN UKRAINIAN FOLK POETRY TEXTS

Abstract: The article considers the means of expressing the linguistic image of the EARTH in the texts of Ukrainian folk songs, draws attention to its versatility in the linguistic spatio-temporal paradigm. Several levels of the linguistic image in the context of the Ukrainian national-linguistic and folklore pictures of the world are distinguished: 1) mythological (the *earth* is the „primary element of the Universe”, associated with the universal vertical of the universe – the world tree); 2) sacral and poetic (*the earth* is a feminine essence, „the one that gives life”; the earth is „the border between this and that world”, „a magical power”, „an amulet”); 3) epic (*land* (*land, country*) – *one's own, native* („a place of residence of parents, family”) – *alien* („distant”, „hostile”); 4) folklore-symbolic (a *motherland, earth-Ukraine, mother-Ukraine*). The attention is drawn to the fact that in our time, when the Russian aggression continues on the Ukrainian land, this linguistic image acquires a special meaning, and is associated with Freedom, Independence, and Victory.

Keywords: linguistic image, folk poetry texts, word image, spatio-temporal paradigm.

Постановка наукової проблеми. У фольклорних мовних образах відбито особливості міфопоетичного мислення як складника первісних уявлень наших предків про світ. Їх аналізові приділено значну увагу в студіях кінця XIX – початку XX ст.: Миколи Костомарова, Олександра Потебні, Івана Франка, Володимира Гнатюка, Джорджа Фрезера, Едварда Тайлора, Клода Леві-Строса, Карла Юнга та інших дослідників. У кінці XX – на початку XXI ст. вчені розглядають відображення

традиційного світобачення народу через призму концептів, символів, мовних образів у рамках концептуальної та національно-мовної картин світу з використанням нових методів дослідження. Мовний образ *землі* – один із визначальних архетипних образів, що потребує сучасного опрацювання в контексті індивідуально-авторського осмислення, мовної картини світу українців загалом, а також фольклорної / народнописанної картини світу зокрема, що й зумовлює *актуальність* нашої статті.

Аналіз досліджень проблеми. До вивчення концептів / символів / мовних образів української культури зверталось багато дослідників. Архетипні символи в системі поетичного моделювання світу на матеріалі української мови простежив В. Кононенко¹; символ землі в українському обрядовому фольклорі розглянула Л. Сорочук². Його природу як знаку української етнокультури представлено у книзі В. Жайворонка³, спільнослов'янські риси цього стереотипу відображено в польському етнолінгвістичному словнику⁴. Окремі аспекти аналізу засобів вербалізації образів української усної словесності висвітлено в працях С. Єрмоленко⁵, у нашій монографії⁶ та ін. Про мовні стереотипи з компонентами *небо/земля* у світосприйнятті українців на матеріалі фразеологізмів писала Н. Бабич⁷, а про концепт *земля* в мовній картині світу українців – О. Слюніна⁸ та Л. Бісовецька⁹. Специфіку мовного образу / концепту землі в текстах українських письменників розглянули в окремих статтях: у поезії Л. Костенко – О. Крупко¹⁰, у прозі І. Франка – Т. Брінкер¹¹, у романі

¹ В. І. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ: Плай, 1996, с. 48–61.

² Л. Сорочук, *Символ землі в українській фольклорно-обрядовій традиції*, «Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Серія: Культурологія», 2011, вип. 8, с. 125–133. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2011_8_19

³ В. Жайворонко, *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ: Довіра, 2006, с. 243–244.

⁴ *Słownik stereotypów i symboli ludowych / red. J. Bartmiński*, t. 1: *Kosmos. Zemja, woda, podziemie*, Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, s. 17–56.

⁵ С. Я. Єрмоленко, *Мова і українознавчий світогляд*: монографія, Київ: НДУ, 2007, с. 116–246; С. Я. Єрмоленко, *Нариси з української словесності. Стилістика та культура мови*: навч. посіб.; відп. ред. Л. О. Пустовіт, Київ: Довіра, 1999, с. 17–130.

⁶ Н. Данилюк, *Поетичне слово в українській народній пісні*: монографія, Луцьк: РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010, с. 272–274; 459–480.

⁷ Н. Бабич, *Мовні стереотипи з компонентами небо/земля в ментальному світосприйнятті українців*, «Волинь філологічна. Текст і контекст. Лінгвістична XXI століття: стан і перспективи», 2013, с. 31–41.

⁸ О. В. Слюніна, *Концепт земля в українській мовній картині світу: лінгво-когнітивне осмислення*, Лінгвістика: збірник наукових праць, Луганськ: Видавництво ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009, № 1 (16), с. 159–169.

⁹ Л. А. Бісовецька, *Концептуалізація землі в мовній картині світу українців*, «Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)», 2020, № 13, с. 5–10. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1155980.pdf>.

¹⁰ О. І. Крупко, *Вербалізація концепту земля у поетичній мові Ліни Костенко*, „Science and Education a New Dimension. Philology”, III (11), 2015, Issue 56, p. 52–57. https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/fil_iii11_56.pdf.

¹¹ Т. Брінкер, *Семантика мовного образу землі у фразеологізмах Франкової прози*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 2020, вип. 72, с. 251–259.

М. Матіос «Букова земля» – А. Огар¹, у новелістиці В. Стефаніка – І. Бабій² та ін. Науковці зауважували особливе місце одиниці *земля* в мовно-концептуальній картині світу українців, її сакралізацію. Однак комплексного аналізу мовного образу *землі* в текстах українських народних пісень ще не здійснено, що й зумовлює потребу нашої розвідки.

Мега роботи – на матеріалі народнописених текстів різних жанрів і просторово-часової віднесеності виокремити засоби вербалізації мовного образу *землі*, з'ясувати їхнє структурно-семантичне наповнення.

Виклад матеріалу і результатів дослідження. Уточнимо наше розуміння понять «слово-образ» і «мовний образ», якими послуговуємось у статті. «“Слово-образ (словесний образ)” – це насамперед ключове слово у тексті або текстах певного стильового різновиду, певного автора (для фольклору – колективного), яке набуває образних значень і навколо якого виникають виразові одиниці. “Мовний образ” – поняття ширше, оскільки передбачає не лише лексичні, а й фонетичні, морфолого-словотвірні, синтаксичні засоби вираження, а також функціонування в загальномовному контексті, у структурі національно-мовної картини світу. Вбираючи історико-культурну та емоційно-психологічну інформацію, слова-образи та мовні образи співвідносяться із художніми концептами, а також можуть набувати символічних значень»³.

Мовні образи народної поезії розглядаємо на тлі української національно-мовної картини світу та її складника – фольклорної (народнопоетичної) мовної картини світу, що відображає специфіку мислення українців та спосіб членування довкілля носіями традиційної культури, зберігаючи найдавніші міфічні уявлення наших предків про світ.

Відомо, що основною ознакою міфопоетичної моделі світу є особлива пов'язаність, залежність макрокосмосу та мікрокосмосу, природи і людини. Серед важливих опозицій у світовому просторі перебуває пара *земля – вода*, що нерідко в архаїчних текстах представлена в тріаді *небо – земля – вода*.

Слова-символи *вогонь, світло, вода, земля*, пов'язані з найдавнішими віруваннями, належать до архетипних одиниць. В. Кононенко дійшов висновку, що в українській художній літературі «саме архетипні символи найбільш підлягають корекції відповідно до традицій, звичаїв, обрядів, культури, зрештою – і менталітету даного народу»⁴.

Слово-образ *земля* дослідники розглядають у лінгвістичній просторово-

¹ А. Огар, *Мовний образ землі (на матеріалі роману-панорами М. Матіос «Букова земля»)*, [у:] *Рідне слово в етнокультурному вимірі*, Дрогобич: Посвіт, 2021, с. 53–62. <http://nwed.dspu.edu.ua/article/view/211690>.

² І. О. Бабій, *Актуалізація слова-образу «земля» у новелістиці Василя Стефаніка*, «Закарпатські філологічні студії», 2022, вип. 23, т. 1, с. 13–18.

³ Н. Данилюк, *Біблійні слова-образи в текстах українських народних пісень*, „Studia Ukrainica Varsovensia”, 2020, Т. 8, р. 46. https://www.pl/data/include/cms//Studia_Ucrainica_2020_8.pdf?v=1601463066046.

⁴ В. І. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ: Плай, 1996, с. 49.

часовій парадигмі, у зв'язку з іншими мовними образами загальнослов'янської та української етнічної культур як одну із основних стихій світотворення (поряд із водою, вогнем і повітрям). За такого підходу вирізняємо декілька рівнів мовного образу: 1) міфологічний (простір асоціювався зі світотворенням (пара *вода – земля*) і був пов'язаний із універсальною вертикаллю світобудови (*світове дерево*)); 2) сакрально-поетичний (*землю* асоційовано із жіночою сутністю, материнством; *земля – межа між світом живих і мертвих*); 3) власне епічний (*земля* зображена в опозиції *своя* (місце проживання батьків, родини) – *чужа* (*далека, ворожа*)); 4) фольклорно-символічний (*земля – мати, земля – Україна, Україна – мати*).

Архетипний мовний образ *земля* в українській культурі загалом має досить широкий зміст, що відображено в словнику символів: «земля – символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни; духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного і негативного начала; світла і темряви; гріхопадіння; місця вигнання людини із раю»¹. Як зазначає В. Войтович, за народними уявленнями, «земля – одна з основних стихій світотворення (поряд із водою, вогнем і повітрям), населена людьми і тваринами; символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Земля – велика берегиня вічнозеленого Дерева життя»². Більшість цих значень представлено в народних піснях та у фольклорі загалом.

У текстах колядок, які записали І. Вагилевич, З. Доленга-Ходаковський, В. Гнатюк, О. Дей у Галичині, Є. Ярошинська на Буковині та інші дослідники, реалізовано сему слова-образу *земля* (варіанти: *земелька, землиця*) – «першоелемент Всесвіту». За архаїчними уявленнями, Земля виникла з піску, який дістали птахи з дна морського: «Колись то було з початку світа, Втоді не було неба, **ні землі**, Неба **ні землі**, нім синє море, А серед моря та два дубойки. Сіли-упали два голубойки [...] Почали собі раду радити [...]: – Як би ми маємо світ основати? Спустиме ми ся на дно моря: Винесемо си дрібного піску [...] Дрібний пісочок посієме ми [...], **З дрібного піску – чорна землиця**» [3, 50]³.

У низці обрядових пісень ужито слово *дерево* та його замітники, що представляють світове дерево. В українській народній поезії *світове дерево* має різні найменування: *дерево, дуб, явір, береза, сосна, верба, калина, яблуня, вишня* та ін., напр.: «Що ж нам було з світа початка? Боже ж наш! Не було нічого, їдна водонька. На той водоньці їдне **деревенько**, На тім деревеньку шовкове гніздо, А в тім гніздечку три голубоньки» [3, 49]; «На твоєму дворі **дуб** гіллянистий, А в тому дубі то й три користі... У корень дуба – сивії бобри, Посеред дуба – ярії пчоли, У версі

¹ *Словник символів* / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін., Київ: Ред. часопису «Народознавство», 1997, с. 54.

² В. Войтович, *Українська міфологія*, Київ: Либідь, 2002, с. 188.

³ Тут і надалі поклики на уснословесні тексти подані у квадратних дужках із відповідним лакованим описом джерела: буквою позначаємо назву, а далі сторінку. Для уточнення того чи іншого джерела див. список після „References” – „Conventional abbreviations of sources” / «Умовні скорочення джерел».

дуба – ясні соколи» [33, 25]. Про винятковість дерева свідчать епітети *золотий, жемчужний, білий, шовковий*, що є знаками особливо цінних предметів: «А в пана, в пана, в пана Івана, Святий вечор! Стояла **яблоня** посеред двора, **На той яблоні – золотая кора**» [3, 62]. У багатьох народів світове дерево членоване по вертикалі та горизонталі. У вертикальному поділі виділяють нижню (корені), середню (стовбур) і верхню (гілки) частини. За допомогою світового дерева розрізняють основні зони Всесвіту: верхня (небесне царство, місце життя богів і праведних душ), середня (земля), нижня (підземне царство, місце перебування злих сил, грішних душ).

У давніх веснянках натрапляємо на вислів *«землю відмикати»*, із деякими видозмінами (*небо, вирій, весну, літо відмикати/одмикати/відперти*) простежуваний у багатьох слов'ян: «Весна доньку кличе, Боже милій! Дай, донько, ключі **Одмікнуть землю, Одмікнуть землю**, випустить травицю На ранне літо, на буйне жито» [3, 117]; «Маленька пташка Високо літала, У бога питала: – Віддай, боже, ключі, **Зимоньку заперти, літонько відперти!**» [3, 117]. Це пов'язано з вірою в існування небесної брами, яку можна відімкнути і випустити весну/літо. Весняна земля асоціюється з жіночою плодоносною сутністю, що оживлює все навколо: людей, рослин, тварин, явища природи. Відповідно, ключове слово-образ реалізує сему «та, що дає життя» найповніше у веснянках: «Принесла я вам літечко, Ще й запашненьке **зіллячко**, Ще й зеленую **травицю**, І холодную **водицю**. Принесла я вам **ягнятко** Ще й маленьке **телятко**» [33, 55].

Елемент значення ключового слова-образу *земля* – «межа між цим і тим світом» виявлено у традиційних сполуках *«чорна земля», «сира земля»*, які часто асоціюються з місцем загибелі, поховання: «Ти, **сира земелька**, прийми отця й неньку!» [УНП 1, 171]; «Та не кидай, мила, **сирою землею**, Бо ти й сама знаєш, що важко під нею» [МГ, 83]; «Ой у полі **могила із землі сирої**, В тій могилі спочивають стрільці січовії» [УП]. Вислови *«в сирю землю лягти/положити», «в сирій землі гнити», «сира земля взяла/приспала»* і под. мають значення «померти»: «Лучче я буду **В сирій землі гнити**, Чим я маю Із досади служити» [УНП 2, 59]; «Люд невинний тисячами **В сирю землю положили**» [УП]; «Десь 'го забила гостра куля, десь **приспала сира земля**» [33, 35]. Перифрастичні одиниці *«із землею / з могилою повінчати(сь) / оженити(сь) / взяти за жінку»* також означають «померти», «загинути»: «Не плач, мати, не журися (2), Бо вже твій син **оженився** (2), Узав собі царську дочку – (2) В чистім полі **могилочку**» [33, 319]; «Скажи, коню, що не вбили, Скажи, коню, що **женили**: Він **взяв собі за жіночку** (2) В чистім полі **могилочку**» [УП]. На противагу їм усталена одиниця *«(сирю) землю топтати»* має значення «жити»: «Ой доки ми та стоятимем, **Сирю землю та топтатимем**» [УНП 2, 250].

Типову картину-формулу орання та засівання *ріллі / поля / землі* у давніх піснях використано для опису місця бою і загибелі воїнів: «**Чорна рілля заорана**, гей, гей! **Чорна рілля заорана** І кулями засіяна, гей, гей! І кулями засіяна, Білим тілом зволочена І кровію сполочена» [33, 350]; «**Чорна роля заорана** І кулями

засіяна, Білим тілом зволочена І кровію сполочена» [З, 38]. Домінанти цього образу «*кров червона, земля чорна / почорніла*» знаходимо у повстанських текстах: «В степу, в чистім полі **Земля почорніла**, Де **кров** кацапська – Зілля зеленіє... **Кров червона, земля чорна**, Сила духу непоборна!» [УП].

Магічну функцію землі та відповідно сему «*засіб чарування*» відбито в контекстах, у яких ключове слово замінено найменуванням *пісок*: «Брала **пісок** із-під білих ніжок Козаченька чарувати» [МГ, 30]. Цю ж лексему зафіксовано в типовій формулі на позначення неможливості чогось, як-от: «Возьми, мати, **піску жменю** Та посій го по каменю [...], Коли ж, мати, **пісок зійде**, Тоді тобі синок прийде» [ЗЗ, 319]; «– Піди, сестро, до Дунаю, Набери, сестро, води з краю, А із другого – **піску жменю**. Та посій, сестро, по каменю. Як той **пісок зійде**, тоді брат з походу прийде» [МГ, 87]. Сему «*магічна сила*» простежено також у зображеннях певних ритуалів, замовлянь. Відомо, що особливими якостями наділяли землю, взятую на перехресті доріг, з-під сліду людини, із першої борозни, могили тощо. У текстах замовлянь знаходимо вислови, у яких земля і вода отримують власні імена: «*Здорова була, вода Уляна, од Бога создана, ти земля Тетяна...*» [УЗ, 170]. Лексеми *вода – земля* поєднано в пісенних формулах-побажаннях на зразок: «Коли б моя Маруся здорова була! Здорова, здорова, **як вода**, А багата, багата, **як земля!**» [ВП, 35]. У фольклорних текстах зафіксовано поклоніння землі, віру в її священну сутність. Сему «*свята*» відображено у відповідному епітеті, що виступає в побажаннях на зразок: «Будь багатий, як **земля святая!**» У словах народної молитви, записаної на Рівненщині, одиниці «*святая земля*» та «*Божа Мати*» поставлено в один ряд: «**Земля святая**, помилуй, спаси, сохрани, **святая земля і Божа Мати!**»

Елемент значення «*оберіг*» виявлено в кількох козацьких піснях: «Візьмімо **сирої землі** в чоботи під ноги, А щоб не знав той пан Сава нашої підмови!» [УНП 1, 60]; «Насипайте, каже, **землі рідної** у чоботи під ноги, Щоб не знати вам, панове-побратими, вражої підмови» [УП]. Наші предки вважали, що грудочка рідної землі може захистити в далекій дорозі, у чужій стороні, у часи важких випробувань.

Порівняно нечасто слово-поняття *земля* реалізує лише одне значення «грунт, призначений для сільськогосподарського обробітку». Здебільшого в таких контекстах вжито заміники *поле, нива, рілля*, напр.: «За поляном **чорна роля**, Я ей орав не буду» [УП]; «Ой піду я понад лугом, Ой там милий оре плугом. Ой він оре чуже **поле**, – Мені за їм жити горе! [...] Ой він оре чужу **ниву**, Я не живу – тільки гину!» [ЗЗ, 366]. Вислів «*землю рівняти*» має контекстуальне значення ‘робити придатною для господарського використання після воєнних дій’: «Станьте, коні, орати, Підем **землю рівняти** [...] Підем **землю рівняти**, Що побили гармати» [УП].

Слово-поняття *земля* має також елемент значення «місце проживання батьків, роду», поєднуючись із постійними атрибутами *моя, рідна*. Тому в текстах про розлуку зі своєю землею, яку переживають люди, що її покидають (козак, чумак, бурлак, наймит, солдат-новобранець, молода жінка, що вийшла заміж), появляються лексеми на позначення членів родини: «Прощай, **батьку**, прощай, **ненько**,

Прощай, **Україно!** Бо я їду на війноньку – Може, там загину» [УП]; «– Чи є в тебе, козаченьку, **отець, рідна мати?** – Ой є в мене **родина – уся Україна**» [33, 314]. Асоціацію «*родина – Україна*» розвинуто в сучасних авторських піснях, що використовують традиційні фольклорні образи: «**Наша родина – Вся Україна**, І Збройні сили, І ТРО, Під Божим стягом Йдем до звитяги! Христос Родився! Славімо Його!» [УП].

У народній поезії зафіксовано низку епітетних сполук на позначення рідної землі: *моя, рідна сторона; наш, рідний край (країна), край веселий; моя, своя, рідна земля; моя, рідна, славна Україна (Вкраїна)* і под., напр.: «Дівка-бранка не втерпіла, **В свою землю** поглянула» [УНП 1, 29]; «Ти, царице Катерино, Що ти наробила! **Край веселий**, гай зелений Панама роздарила!» [33, 355]; «Ой поїхав на чужину Та там і загинув, **Свою рідну Україну** Навіки покинув» [УНП 1, 113]. У нашій монографії та статтях уже йшлося про багатозначність номінації «*Україна*» у фольклорних текстах, що в XII–XVII ст. не була ще власною географічною назвою («*країна*»), а називала лише певні регіони («То я піду **на Вкраїну** жити, **З України** на Подолля, Отам моє щастя й доля» [ПК, 119] – «*край*»), місце перебування козаків («Ой по горах, по долинах, **По козацьких українях** [...] Сиз голубонько літає» [ПК, 54] – «*козацька земля*»), а з XVIII ст. поступово поширювалася на всю етнічну територію українців¹. Частина одиниць, що називають українську землю, актуалізована в сучасних текстах авторського походження, напр.: «Повертають журавлі Знов **до рідної землі**... Наші янголи-соколи Не повернуться ніколи!» [УП]; «Ішли у бій **за свою землю** Українські вояки» [УП]; «Все буде Україна! Це **моя земля!**» [УП].

Названому рядові протиставлено інший, до складу якого входять вислови *чужа сторона (край, країна); далека сторона (край, країна); далека чужина* й ін., напр.: «Ой лежав козак убитий та у полі під рокитою, **У чужій стороні, у чужому краю**. А я (вігер. – Н. Д.) побачив, що він **у чужій стороні**, Та й приніс козакові кості **у рідний край!**» [33, 311]. Звернімо увагу й на те, що прикметник *чужий* залежно від контексту може реалізувати декілька значень. Одне з них – «*який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь*»² – визначено у «Словнику української мови» як постійний епітет до назв *край, сторона* і под.: «Не їдь, брате, не їдь, гей! **В чужу стороночку**, До дівчини на розмовочку» [УНП 1, 364]. Вислови «*чужа (далека) земля (сторона, край, країна)*» у весільних текстах минулих часів мають значення «*місце проживання родини чоловіка (рідше – жінки)*»: «Батенько дочку дає, Батенько дочку **в чужую стороночку**: «Та іди, іди, Моє дитятко, **В чужую країночку**...» [ВП, 32]. У козацьких піснях атрибут *чужий* набирає значення «*ворожий*»: «Чи не жаль тобі, мій батеньку, Як я піду **в чужу**

¹ Н. Данилюк, *Поетичне слово в українській народній пісні*: монографія, Луцьк: РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010, с. 471–472.

² *Словник української мови*: в 11 т., т. 11 / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда, Київ: Наукова думка, 1980, с. 378.

стороночку, Та погублю свою головочку?» [33, 310].

Чужу землю – «країну» в найдавніших піснях названо одиницями *Невір-земля*, *Волоська земля (Волощина)*, *Німецька земля (Німеччина)*, *Угорська земля (Угри)*, напр.: «Ти, коню сивий, будь мі щасливий! Будь мі щасливий на три дорозі! На три дорозі та й у **три землі**. Одна дорога – та в **Волоськую**, Друга дорога – та в **Німецькую**, Третя дорога – та в **Турецькую**» [У, 33]; «Бо тепер наш пан з Угор приїхав, А з Угор, з Угор, з **Угорської землі**» [3,101]. У піснях періоду Козаччини зафіксовано такі назви країн: *Турецька земля (Туреччина)*, *Московська земля (Московія, Московщина, Московщина)*, *Польща (Польша)*, *Литва*, *Угорищина* й ін.: «– Пусти нас, пане, у **чужу землю, У чужу землю, у Туреччину**» [33, 310]; «Як поїхав в **Московщину**, Та й там і загинув, Свою рідну Україну Навіки покинув» [ДЯ, 206]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. до текстів українських народних пісень входять лексеми на позначення далеких країн, до яких емігрувало чимало наших співвітчизників: *Канада*, *Америка*, *Аргентина* та ін., як-от: «**Америка, Америка**, яка ти невдобра: Робить в тобі руський народ, як тая худоба» [УП]; «**Ой Канадо, Канадочко**, Яка ж ти зрадлива! [...] Не одного-сь мужа з женов розлучила» [33, 370]. В авторських піснях теперішньої російської агресії поодинокі трапляються назви нинішньої ворожої країни, здебільшого написані з малої букви та в стилізованому оформленні, напр.: «Чемодан, вокзал, **росія** – Це твоя біда, **расія!**» [УП]; «І весь світ побачив обличчя **рф**, Та ми не пробачим агресору смерть!» [УП].

Символічну паралель *земля – мати* дослідники вважають універсальною для всіх слов'янських мов. Наші предки сприймали землю як матір-годувальницю всіх живих й охоронницю мертвих. Про це йдеться у «Словнику стереотипів і символів народних»: «Земля для носіїв традиційної культури є [...] матір'ю, а людина / чоловік – її сином. Свята і вічнотривала, плодюча і багата, родить рослини і всяке життя, живих тварин і людей. Забезпечує людині відпочинок після смерті, повертаючи її до свого лона»¹. Усталене розуміння зв'язку *земля – мати* відображено у тексті книжного походження, який записав В. Гнатюк: «І як нам Господь Бог дали світ Ясний, красний, милий, любий і веселий, Як нам дали **землю святу** І на **землю** дару свого, Аби ми **землю святу** шанували [...], Бо то **земля є наша мама, Земля свята** нас на собі тримає, І наше тіло в себе приймає. Шануймо **землю святу!** Цілуймо **землю святу!**»².

Давні персоніфіковані зв'язки слів-понять *земля – мати* у фольклорних текстах часто перенесено на паралель пізнішого часу: *Україна – мати*. Тому найменування *Україна* входить до висловів, побудованих на основі переносних значень дієслів *зажуритися*, *засмутитися*, *повстати* тощо: «**Зажурилась Україна**, Бо нічим прожити, Витоптала орда кіньми Маленькі діти...» [33, 161]; «Ой у лузі

¹ *Słownik stereotypów i symboli ludowych* / red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos. Zemja, woda, podziemie*, Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, s. 17.

² В. Гнатюк, *Нарис української міфології*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000, с. 48.

червона калина похилилася, Чогось наша славна **Україна зажурилася**» [А, 43]; «В Закарпатті радість стала, радість стала та гей! **Україна вже повстала**, вже повстала та гей!» [УП].

Типове фольклорне зіставлення *Україна – мати* отримало свою образну реалізацію в мові повстанських пісень: «**Україно-нене**, Не забудь синів, Що не шкодували Молодих життів» [УП]; «Не журися, червона калино, все вгору рости! Не журися, **славна Україно**, ми твої **сини**» [А, 43]; «Гей, **Україно**, ти наша **ненько**, Тобі вірненько присягнем» [А, 100]. Зауважимо, що в наш час пісня «Ой у лузі червона калина...» набула нової популярності. Лідер групи «Бумбокс» Андрій Хливнюк у перші дні повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 р. акапельно, у військовій формі, виконав її на тлі Софії Київської та виклав у соцмережу. Через декілька днів музикант із ПАР Девід Скотт, лідер гурту „The Kiffness”, зробив аранжування та створив відео. Популяризації пісні за кордоном сприяла також кавер-версія гурту „Pink Floyd” із назвою „Hey, Hey, Rise Up!”. Паралель *Україна – мати* активно розвивається в авторських піснях часів російсько-української війни, що послуговуються традиційними символами: «Розцвіте у полі молода калина, Витре свої сльози **Ненька-Україна!**» [УП]; «На шевроні мамина калина, Неба і пшениці кольори, Будь спокійна, **ненька Україна**, Бережуть тебе твої сини!» [УП]; «Ми будемо стояти **за Україну-Мати!** Ми – Україна!» [УП].

Вдалу трансформацію відомих слів П. Чубинського («Ще не вмерла Україна, і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля...»), які поклав на музику композитор Михайло Вербицький, що в 1918 р., а потім зі змінами («Ще не вмерла України і слава, і доля...») у 1992 році стали державним гімном України, виявляємо у тексті воїнів УПА: «Вже **воскресла Україна, І слава, і воля**, Вже нам, браття молодії, Усміхнеться доля!» [А, 6]. Слова повстанської «Молитви» звучать актуально й нині: «**Боже єдиний, дай Україні Силу й Славу, і Власть**» [А, 3]. Із огляду на воєнні випробування, які переживають українці зараз, оптимізмом сповнені рядки авторської пісні: «**Україна переможе! Україна вистоїть все!** Бережи Україну, Боже, І дай сили у боротьбі!» [УП].

Висновки. Отже, мовний образ *землі* у текстах українських народних пісень багатоплановий, представлений за допомогою низки мовно-виразових одиниць. Ключове слово-образ *земля* має розвинену семантичну структуру, зберігає компоненти значень різних просторово-часових зрізів. Належність мовного образу до міфопоетичної сфери народного світогляду відображає архаїчні уявлення про творення світу, що реалізується семою «*першоелемент Всесвіту*». Сакрально-поетичний вимір мовного образу виявляється в розумінні жіночої сутності землі, що відбито в семі ключового слова «*та, що дає життя*». Разом з тим паралелі *земля – могила, смерть* вказують на значення «*межа між цим і тим світом*». Елементи змісту «*магічна сила*», «*засіб чарування*» зафіксовано в текстах із описами магічно-ритуальних дій. Поклоніння землі, віра в її святість репрезентовані в атрибуті *свята*, у народних молитвах і побажаннях. Значення «*оберіг*», що відображає віру

в охоронну силу землі, виявлено в козацьких піснях. Слово-образ *земля*, представлене синонімічними заміниками *поле, нива, рілля*, означає «*грунт, призначений для сільськогосподарського обробітку*».

У поєднанні з атрибутами *моя, рідна* ключове слово реалізує сему «*місце проживання батьків, роду*». Зафіксовано розгалужені синонімічно-варіантні ряди на позначення понять *рідна земля (сторона, край, країна, Україна) – чужа земля (край, країна)*, підпорядковані універсальній фольклорній опозиції *свій – чужий*.

У фольклорних текстах мовний образ *землі* піднято до рівня символу *Матері-України* – захисниці й покровительки своїх дітей. У наш час, коли триває російська агресія на українській землі, цей мовний образ набуває особливого змісту. Він пов'язується з матеріальними і духовними цінностями українців, набутими впродовж історії формування народу та становлення української держави, асоціюється з Волею, Незалежністю, Перемогою, яку здобудуть наші захисники.

References

- Babii I. O., *Aktualizatsiia slova-obrazu „zemlia” u novelistytsi Vasylia Stefanyka*, „Zakarpatski filolohichni studiyi”, 2022, вип. 23, т. 1, с. 13–18 // Бабій І. О., *Актуалізація слова-образу «земля» у новелістиці Василя Стефаника*, «Закарпатські філологічні студії», 2022, вип. 23, т. 1, с. 13–18.
- Babych N., *Movni stereotypy z komponentamy nebo / zemlia v mentalnomu svitospryiniatti ukrayintsiv*, „Volyn filolohichna. Tekst i kontekst. Lihvostylistyka XXI stolittia: stan i perspektvyu”, 2013, с. 31–41 // Бабич Н., *Мовні стереотипи з компонентами небо/земля в ментальному світосприйнятті українців*, «Волинь філологічна. Текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи», 2013, с. 31–41.
- Bisovetska L. A., *Kontseptualizatsiia zemli v movnii kartyni svitu ukrayintsiv*, „Naukovyi visnyk DDPU imeni I. Franka. Seriya: Filolohichni nauky (movoznnavstvo)”, 2020, № 13, с. 5–10. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1155980.pdf> // Бісовецька Л. А., *Концептуалізація землі в мовній картині світу українців*, «Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)», 2020, № 13, с. 5–10. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1155980.pdf>.
- Brinker T., *Semantyka movnoho obrazu zemli u frazeolohizmakh Frankovoyi prozy*, „Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna”, 2020, вип. 72, с. 251–259 // Брінкер Т., *Семантика мовного образу землі у фразеологізмах Франкової прози*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 2020, вип. 72, с. 251–259.
- Danyliuk N., *Bibliyni slova-obrazy v tekstakh ukrayinskykh narodnykh pisen*, „Studia Ukrainica Varsovensia”, 2020, Т. 8, р. 41–59. https://www.pl/data/include/cms//Studia_Ucrainica_2020_8.pdf?v=1601463066046 // Данилюк Н., *Біблійні слова-образи в текстах українських народних пісень*, „Studia Ukrainica Varsovensia”, 2020, Т. 8, р. 41–59. https://www.pl/data/include/cms//Studia_Ucrainica_2020_8.pdf?v=1601463066046.
- Danyliuk N., *Poetychne slovo v ukrayinskii narodnii pisni: monohrafiya*, Lutsk: RVV VNU im. Lesi Ukrayinky, 2010, 511 s. // Данилюк Н., *Поетичне слово в українській народній пісні: монографія*, Луцьк: РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010, 511 с.

- Hnatiuk V., *Narys ukrajynskoyi mifolohiyi*, Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2000, 263 s. // Гнатюк В., *Нарис української міфології*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000, 263 с.
- Kononenko V. I., *Symvoli ukrajynskoyi movy*, Ivano-Frankivsk: Plai, 1996, 270 s. // Кононенко В. І., *Символи української мови*, Івано-Франківськ: Плай, 1996, 270 с.
- Krupko O. I., *Verbalizatsiia kontseptu zemlia u poetychnii movi Liny Kostenko*, „Science and Education a New Dimension. Philology”, III (11), 2015, Issue 56, p. 52–57. https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/fil_iii11_56.pdf // Крупко О. І., *Вербалізація концепту земля у поетичній мові Ліни Костенко*, „Science and Education a New Dimension. Philology”, III (11), 2015, Issue 56, p. 52–57. https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/fil_iii11_56.pdf.
- Ohar A., *Movnyi obraz zemli (na materialii romanu-panoramy M. Matios «Bukova zemlia»)*, [y:] *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri*, Drohobych: Posvit, 2021, s. 53–62. <http://nwed.dspu.edu.ua/article/view/211690> // Огар А., *Мовний образ землі (на матеріалі роману-панорами М. Матіос «Букова земля»)*, [ц:] *Рідне слово в етнокультурному вимірі*, Дрогобич: Посвіт, 2021, с. 53–62. <http://nwed.dspu.edu.ua/article/view/211690>.
- Sliunina O. V., *Kontsept zemlia v ukrajynskii movnii kartyni svitu: lnhvo-kohnityvne osmyslennia*, Lnhvistyka: zbirnyk naukovykh prats, Luhansk: Vydavnytstvo LNU im. T. Shevchenka, 2009, № 1 (16), s. 159–169 // Слюніна О. В., *Концепт земля в українській мовній картині світу: лінгво-когнітивне осмислення*, Лінгвістика: збірник наукових праць, Луганськ: Видавництво ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009, № 1 (16), с. 159–169.
- Slovnnyk symboliv* / O. I. Potapenko, M. K. Dmytrenko, H. I. Potapenko ta in., Kyiv: Red. chasopysu „Narodoznavstvo”, 1997, 154 s. // *Словник символів* / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін., Київ: Ред. часопису «Народознавство», 1997, 154 с.
- Slovnnyk ukrajynskoyi movy*: v 11 t., t. 11 / AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida, Kyiv: Naukova dumka, 1980, 699 s. // *Словник української мови*: в 11 т., т. 11 / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда, Київ: Наукова думка, 1980, 699 с.
- Slovník stereotypů i symbolů lidových* / red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos. Zemja, voda, podziemie*, Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, 481 s.
- Sorochuk L., *Symvol zemli v ukrajynskii folklorno-obriadovii tradytsiyi*, „Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiya]. Seriya: Kulturolohiya”, 2011, vyp. 8, s. 125–133. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2011_8_19 // Сорочук Л., *Символ землі в українській фольклорно-обрядовій традиції*, «Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Серія: Культурологія», 2011, вип. 8, с. 125–133. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2011_8_19
- Voitovych V., *Ukrajynska mifolohiya*, Kyiv: Lybid, 2002, 664 s. // Войтович В., *Українська міфологія*, Київ: Либідь, 2002, 664 с.
- Yermolenko S. Ya., *Mova i ukrajynoznavchyi svitohliad: monohrafiia*, Kyiv: NDIU, 2007, 444 s. // Єрмоленко С. Я., *Мова і українознавчий світогляд: монографія*, Київ: НДІУ, 2007, 444 с.
- Yermolenko S. Ya., *Narysy z ukrajynskoyi slovesnosti. Stylistyka ta kultura movy*: navch. posib.; vidp. red. L. O. Pustovit, Kyiv: Dovira, 1999, 431 s. // Єрмоленко С. Я., *Нариси з української словесності. Стилістика та культура мови*: навч. посіб.; відп. ред. Л. О. Пустовіт, Київ: Довіра, 1999, 431 с.

Zhaivoronok V., *Znaky ukrayinskoji etnokultury: slovnyk-dovidnyk*, Kyiv: Dovira, 2006, 703 s. // Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ: Довіра, 2006, 703 с.

Conventional abbreviations of sources

- A – *A ty tuiu chervonu kalynu pidiiyememo: zbirnyk povstanskykh pisen / uporiad.* B. Bereketa, Yu. Khlopuk, khud. M. Kumanovskyi, Lutsk: Vimpeks, 1992, 114 s. // А – *А ми тую червону калину підійємо: збірник повстанських пісень / упоряд.* Б. Берекета, Ю. Хлопук, худ. М. Кумановський, Луцьк: Вімпекс, 1992, 114 с.
- ДІа – *Ukrayinski narodni pisni, naspivani D. Yavornytskym. Pisni ta dumy z arkhivu vchenoho / uporiad., avtor vstupnoyi statti* M. M. Oliinyk-Shubravska, Kyiv: Muzychna Ukrayina, 1990, 453 s. // ДЯ – *Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / упоряд., автор вступної статті* М. М. Олійник-Шубравська, Київ: Музична Україна, 1990, 453 с.
- ІУ – Hryhoriev-Nash, *Istoriya Ukrayiny v narodnykh dumakh ta pisniakh / red. ta uporiad. iliustratsii* A. Demydenko, Kyiv: Veselka, 1993, 210 s. // ІУ – Григор'єв-Наш. *Історія України в народних думах та піснях / ред. та упоряд. ілюстрацій* А. Демиденко, Київ: Веселка, 1993, 210 с.
- МН – *Narodni pisni v zapysakh Mykoly Hoholia / uporiad, pisliamova i prym.* O. I. Deya, Kyiv: Muzychna Ukrayina, 1985, 202 s. // МГ – *Народні пісні в записах Миколи Гоголя / упоряд, післямова і прим.* О. І. Дея, Київ: Музична Україна, 1985, 202 с.
- РК – *Pisni kokhannia / uporiad., avtor vstupnoyi statti ta prymit.* O. I. Dei, Kyiv: Dnipro, 1986, 366 s. // ПК – *Пісні кохання / упоряд., автор вступної статті та приміт.* О. І. Дей, Київ: Дніпро, 1986, 366 с.
- UNP, 1, 2 – *Ukrayinski narodni pisni / red.* M. T. Rylskyi, K. H. Huslysty: v 2-kh kn., Kyiv: Mystetstvo, 1955, kn. 1, 484 s.; kn. 2, 415 s. // УНП, 1, 2 – *Українські народні пісні / ред.* М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий: в 2-х кн., Київ: Мистецтво, 1955, кн. 1, 484 с.; кн. 2, 415 с.
- УР – *Ukrayinski pisni. 2003–2022.* <https://www.pisni.org.ua/songs> // УП – *Українські пісні. 2003 – 2022.* <https://www.pisni.org.ua/songs>
- UZ – *Ukrayinski zamovliannia / uporiad.* M. N. Moskalenko, avtor peredm. i koment. M. O. Novukova, Kyiv: Dnipro, 1998, 309 s. // УЗ – *Українські замовляння / упоряд.* М. Н. Москаленко, автор передм. і комент. М. О. Новикова, Київ: Дніпро, 1998, 309 с.
- VP – *Vesilni pisni / uporiad., vst. st.* M. Shubravskoyi, Kyiv: Dnipro, 1988, 475 s. // ВП – *Весільні пісні / упоряд., вст. ст.* М. Шубравської, Київ: Дніпро, 1988, 475 с.
- Z – *Zolotoslov. Poetychnyi kosmos Davnoi Rusi / uporiad., peredm. ta perekł.* M. Moskalenko, Kyiv: Dnipro, 1988, 294 s. // З – *Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / упоряд., передм. та перекл.* М. Москаленка, Київ: Дніпро, 1988, 294 с.
- ZZ – *Zakuvata zozulenka: antolohiya ukrayinskoji narodnoyi tvorchosti. Pisni, pryslivya, zahadky, skoromovky / uporiad., peredm. ta prymit.* N. Shumady, Kyiv: Dnipro, 1987, 392 s. // ЗЗ – *Закувала зозуленька: антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / упоряд., передм. та приміт.* Н. Шумади, Київ: Дніпро, 1987, 392 с.

Ніна Данилюк – професор кафедри української мови та лінгводидактики Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>
Email: nina.danylyuk@gmail.com